

**GUVERNUL CONSERVATOR LASCĂR CATARGIU
ȘI SERBAREA DE LA PUTNA DIN 1871
ZIARUL „PRESSA” ȘI ATITUDINEA EXECUTIVULUI
FAȚĂ DE MANIFESTAREA DIN BUCOVINA**

IOAN-GABRIEL CHIRĂȘ

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași
E-mail: gabychiras@gmail.com

**The Conservative Government of Lascăr Catargiu and the Putna Celebration
in 1871. The Newspaper “Pressa” and the Attitude of the Executive
towards this Event from Bukovina**

*(Abstract)**

The appointment of Lascăr Catargiu as prime-minister in March 1871 meant for a significant part of the Romanian politicians and especially for the European powers that element of stability which the Romanian state needed, taking into account the last years when governmental instability threatened the very configuration established by the great powers. The directions taken by the conservative government in taking power were by no means difficult. The cabinet’s mission was all the more difficult, as the conservatives had to offer all the evidence of stability and security of the Romanian throne. On the other hand, an entire political program was waiting to be implemented, a program that was to contain the essence of the vision of these right-wing politicians. The two dimensions of politics, internal and external, frequently intersected in the direction of fulfilling the conservative political program. Regarding the Putna Celebration, the attitude of the conservative government towards it showed that many aspects of the domestic and foreign policy were imposed as standards in precedent years. If during the preparation of the celebration the newspapers continuously transmitted information about what was happening in Putna, “Pressa”, considered to be the government’s newspaper, limited itself to reporting very little about the event. Even personalities like Cezar Bolliac, who embraced the views of the cabinet (and often published his opinions in the periodical “Trompeta Carpaților”), could not help but wonder how conservatives, as representatives of the Romanian state, preferred not to participate to this celebration. There are many answers to this question and they concern different specific issues that the Romanian state was facing in those months. On the one hand, the simplest answer is the foreign policy during the first month of the cabinet’s activity. Appointed by the government only a few months earlier, the executive had a difficult task in giving the European states all the

* Traducere: Ștefănița-Mihaela Ungureanu.

assurances regarding the internal stability. On the other hand, the difficulties faced by the conservatives – here we recall the well-known Strousberg affair –, could only put harder pressure on the image of the Romanian state. A direct support for the Putna Celebration coming from the Romanian state would have caused new strain relations with the three neighbour empires. In fact, the solving of the foreign policy issues was based on the cooperation, even if sometimes conjectural, with the Austro-Hungarian Empire. In this context, the presence of conservatives in Putna was not desirable.

Keywords: Romanian press, The Putna Celebration, Lascăr Catargiu, „Pressa”, Romania, Austro-Hungarian Empire, Vasile Boerescu.

În istoria României, anul 1871 nu prezintă un interes deosebit pentru istorici, în ciuda faptului că avem de a face cu cel puțin două evenimente importante, definitorii pentru politica și continuitatea cauzei române. Pentru România, în opinia noastră și a altor istorici¹ consacrați, anul în cauză reprezintă o „bornă” cronologică, având în vedere numirea unui guvern conservator condus de Lascăr Catargiu, venit pe fondul unor grave tulburări și cu promisiunea îndeplinirii unor obiective clare. Această accedere a conservatorilor la putere poate fi explicată pe jumătate și prin prefacerile internaționale ce au loc între puterile europene. Încheierea războiului franco-prusac a oferit premisele unei remodelări a politicii continentale desfășurate de actorii internaționali, în condițiile în care cele „trei curți nordice”, reprezentate de Germania, Austro-Ungaria și Rusia erau reprezentați fideli ai conservatorismului.

Numirea conservatorilor și a lui Catargiu în martie 1871 nu este întâmplătoare, dacă ținem cont, încă o dată, de amintitul război abia încheiat și preferința constituirii unor guverne care se intersectau viziunii puterilor europene. Pe de altă parte, ultimii ani au caracterizat statul român ca fiind marcat de diferite chestiuni, precum mișcarea anti-dinastică, desfășurată de liberalii radicali, culminată cu decizia de abdicare și, în final, numirea lui Catargiu, dar și instabilitatea guvernamentală, tradusă prin „experimentarea” noului cadru constituțional în care se găseau grupările politice de la 1866 încoace. Sub toate aceste aspecte, relațiile cu puterile garante se găseau într-un punct critic în prima jumătate a anului. La preluarea mandatului de către Catargiu, România a fost pusă în situația unei intervenții din partea Imperiului Otoman sau Austro-Ungariei. Văzută din această perspectivă, misiunea conservatorilor români presupunea coordonarea unei politici externe abile, care să excludă orice amenințare din partea imperiilor vecine și, totodată, să le atragă de partea cauzei românești, așa cum s-a putut observa chiar din perioada următoare. Aceste intenții erau completate

¹ Vasile Russu, *Viața politică în România (1866–1871). De la domnia pământeană la prințul străin*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2001; Mihai Timofte, *România la 1870–1871: Monarhie sau republică. Studiu de caz asupra scenei politice interne și a relațiilor internaționale*, Iași, 1996. Pentru evenimentul de la Putna, lucrarea principală aparține istoricului Teodor Balan, *Serbarea de la Putna 1871*, extras din volumul: *Șaptezeci de ani dela înființarea Societății pentru cultura și literatura română în Bucovina (1862–1932)*, Tipografia Mitropolitul Silvestru, Cernăuți, 1932.

de o politică intensă în direcția obținerii independenței, o politică ce includea mai ales Austro-Ungaria, pe al cărei sprijin se baza pe guvernul. Pornind de la aceste premise și de la oficiosul guvernului, vom încerca să detaliem atitudinea executivului român față de Serbarea de la Putna și să stabilim care erau prioritățile României la 1871.

Al doilea eveniment, respectiv „Adunarea de la Putna”, este important mai ales pentru istoria românilor, întrucât manifestarea a urmărit să cuprindă românii din interiorul și din afara granițelor României. Dacă la 1848 conștiința națională fusese termenul cheie sub care s-au desfășurat revoluțiile, de această dată conștiința trebuia tradusă concret într-o adunare ce își propunea să traseze principalele direcții de acțiune, în scopul aducerii tuturor românilor sub sceptrul aceluiași suveran. Semnificativ contemporanilor acelor vremuri, precum și aceluiași de astăzi, evenimentul desfășurat la Putna marchează un „prag” important pentru nația română. În acest sens, pe baza ziarului „Pressa”, dar și al celorlalte ziare amintite, vom încerca să schițăm, în câteva linii mari, importanța evenimentului pentru cei de atunci, și mai ales modul în care s-au raportat ei. În privința oficiosului guvernamental, nu va fi mai puțin surprinzătoare atitudinea lui față de o serbare ce trebuia să deștepte românii din toate provinciile spre o lucrare comună, așa cum chiar acest ziar menționa de multe ori în paginile sale.

Între ideea Adunării de la Putna din 1870 și cea din 1871, reprezentanții statului român nu au afișat nici o reacție vizibilă față de ceea ce se pregătea în satul bucovinean, lucru care poate fi pus, la o primă vedere, pe imprevizibilitatea cu care se schimbau guvernele. Frământările interne erau mai importante decât o adunare undeva în afara granițelor statului. Pregătirile pentru serbare erau cunoscute de majoritatea oamenilor politici români în 1871, mai ales după ce problema organizării ei a fost pusă încă din 1868, iar în 1870 apelurile pentru organizarea evenimentului au fost întrerupte tocmai din cauza războiului. Deci, din această perspectivă, motivația unei slabe informări nu putea fi adusă în discuție, mai ales când o parte însemnată a românilor și a reprezentanților diferitelor instituții² și-au pregătit plecarea către Putna. La fel cum consiliile comunale ale unor orașe precum Iași și București au pus problema susținerii financiare a serbării, semn că și administrația era la curent cu mersul lucrărilor.

Însă, există destule întrebări pentru care guvernul conservator a preferat să fie absent de la o asemenea serbare. În august, Lascăr Catargiu se afla deja, de câteva luni, la conducerea executivului, după ce își asumase un program politic îndreptat în direcția ordinii și stabilității. În fața apelurilor pentru organizarea evenimentului, principalele ziare ale vremii rezervau în paginile lor câteva rânduri pentru a reitera constant mesajul de sprijin financiar pentru buna desfășurare a serbării, dar și îndemnul de a participa cât mai mulți români la ceea ce se anunța a fi una dintre cele mai mari comemorări și principalul congres al studenților, unde românii aveau

² Societatea Academică Română este cel mai bun exemplu. Vezi *Serbarea de la Putna, 1871. Publicistică, documente, amintiri*, ediție îngrijită de Alexie Cojocaru, Putna, Editura „Mitropolit Iacov Putneanul”, 2021, pp. 159–160.

să traseze principalele direcții de acțiune în următorii ani, în scopul susținerii cauzei române. Era un entuziasm și o chemare cum nu mai fusese până atunci. Conștienți de importanța lucrărilor de la Putna, periodicele urmăreau îndeaproape pregătirile ce se făceau în țară și în Bucovina. Apelurile la subscripții țineau constant paginile unor ziare precum „Românul”, unul dintre cele mai populare ziare din România acelei vremi, dar și ale unor periodice precum „Informațiunile”, „Uniunea liberală”, „Telegraful de București” sau „Trompeta Carpaților”. De orientare conservatoare sau liberală, aceste ziare încercau, pe cât de mult posibil, să mențină interesul pentru eveniment și să îi atribuie o importanță aparte. Se poate afirma, mai mult sau mai puțin, că ideea unor studenți devenise, între timp, o mișcare națională al cărei scop era înalt. Cu toate acestea, „Pressa”, oficios al guvernului în această perioadă, al cărui patron era Vasile Boerescu, om apropiat de conservatori și de principele Carol, s-a evidențiat mai degrabă prin interesul scăzut față de eveniment. Extins la întregul subiect al serbării, ziarul urmărea întocmai politica guvernamentală specifică, de cele mai multe ori, conservatorilor, cea a prudenței. Era o atitudine care, în fapt, ascundea o serie de interese pe care guvernul Catargiu și le-a propus în relația cu imperiile europene, dar mai ales cu imperiul dualist. „Pressa”, care prin articolele sale acide era în stare să producă cele mai vii reacții din partea reprezentanților puterilor garante, se afla în acest moment printre cele mai moderate, dacă este să ne ghidăm după caracterul polemic ale numerelor anterioare.

Cele câteva date despre „Pressa” ne pot oferi o imagine mai conturată asupra specificului ziarului și a motivației apariției acestuia. Autocaracterizat în primii ani ai domniei lui Carol ca moderat, Vasile Boerescu încerca să adune în jurul său pe cei de o viziune cu el. Spera că fondarea în 1868 a ziarului amintit avea să fie o platformă politică, prin care ideile sale aveau să fie cunoscute publicului. În ciuda faptului că mulți conservatori s-au distanțat de viziunea politică a acestuia în acel an, experiența a dovedit capacitatea omului politic de a face din periodic unul dintre cele mai citite ziare din România. Cu subtilul „ziar politic, literar și comercial, suprimat în 1870³, dar devenit, în urmă cu un an, cu apariție zilnică, apogeul „Pressei” a fost atins în timpul războiului franco-prusac, atunci când analizele lui Boerescu despre politica externă ce trebuia urmată de România conțineau poate cele mai explicite acțiuni în direcția obținerii independenței. Viziunea politică exprimată prin intermediul ziarului, expresie a omului politic amintit, era girată și de principele Carol, interesat direct de chestiunea detașării de Imperiul Otoman. Cu o scurtă perioadă de absență datorată războiului de independență, periodicul lui Boerescu avea să apară până în 1881⁴. Poate nu întâmplător, o parte dintre colaboratori vor fi trimiși agenți diplomatici în capitalele

³ *Publicațiunile periodice românești (ziare, gazete, reviste)*, descriere bibliografică de Nerva Hodoș și Al. Sadi Ionescu, cu o introducere de Ion Bianu, tomul I, Catalog alfabetic 1820–1906, București – Leipzig – Viena, Librăriile Socec & Comp și C. Sfetea, 1913, p. 513.

⁴ *Ibidem*.

europene, în 1873, când la conducerea Ministerului de Externe ajungea chiar Boerescu. Este cazul lui Constantin Esarcu, trimis în același an la nou înființata agenție diplomatică de la Roma⁵.

Așa cum am precizat, dacă principalele ziare încercau, pe cât de mult posibil, să mențină interesul pentru pregătirile și serbarea în sine, „Pressa” s-a limitat a oferi puține informații despre adunare. Primele informații despre organizarea serbării apar abia în numărul din 11 iulie, unde, pe pagina trei, se afla anunțul privind deschiderea unor noi liste de subscripții. Același anunț avea să fie continuat zilnic sau la interval de câteva zile, fără alte detalii sau încurajări⁶. Spre deosebire de elogiile adresate de un ziar precum „Românul” sau comentariile pe marginea desfășurării serbării de la „Telegraful de București”, oficiosul guvernului conservator a dat dovadă de o „indiferență” aproape completă. Chiar în numărul de duminică, 15 august se poate sesiza importanța cu care s-a tratat subiectul. În colțul din stânga sus, într-un chenar mic, fără titlu și cu scris un pic îngroșat era așezat următorul text: „Astăzi, 15 august este serbarea cea mare și națională în memoria lui Ștefan cel Mare, eroul românilor. El și Mihai Bravul sunt două nume neșterse în istoria noastră și care fac gloria națională a neamului român. Suvenirurile acestor doi bărbați mari sunt neșterse în mintea fiecăruia. Români! Apropiati-vă cu respect și salutați memoria acestor doi mari eroi ai voștri”⁷. Următoarele numere, asemenea celorlalte ziare, au inclus discursul rostit de A. D. Xenopol la Putna. În comparație cu rivalii „Pressei”, „Românul” sau „Telegraful de București” au inclus⁸ în numărul dedicat acestei zile și serbări numeroase texte și poezii despre Ștefan cel Mare și importanța lui în istoria românilor. „Telegraful de București” se evidențiasse chiar și printr-o reprezentare a domnului moldovean, însoțită de numeroase elogi la adresa lui. Era un entuziasm și o însuflețire, cum puțin s-au mai văzut, mai ales prin propunerile referitoare ca adunări ale românilor și congrese ale studenților să fie ținute și în anii următori⁹, în locații diferite, tocmai pentru a sublinia caracterul unitar al românilor. Asta, în timp ce un ziar popular anunța, la fel de sec, prezența perechii princiare la slujba cu ocazia Adormirii Maicii Domnului de la Mănăstirea Sinaia, acolo unde se retrăgea principele pe timpul verii¹⁰.

Încă un exemplu, de la care putem pleca în căutarea motivelor care au stat în spatele atitudinii reci ale executivului, se găsește chiar în discuțiile din cadrul ședințelor Consiliului Comunal București. În cadrul a câtorva ședințe, s-a propus acordarea binecunoscutului sprijin financiar din partea capitalei pentru organizarea serbării. Intenția a venit pe fondul acordării unui sprijin consistent din partea

⁵ Gampe Crăciunescu, Paula Cristina, „Constantin Esarcu în misiune la Roma (1873–1876, 1879). Câteva date din corespondența diplomatică”, în „Annals of the University of Bucharest / Political science series”, nr. 9, pp. 6–7.

⁶ „Pressa”, anul IV, nr. 152, 11 iulie 1871, p. 3.

⁷ Idem, anul IV, nr. 180, 15 august 1871, p. 1.

⁸ „Telegraful de București”, anul I, 5 august 1871, p. 1.

⁹ *Ibidem*, p. 2.

¹⁰ „Pressa”, anul IV, nr. 182, 18 august 1871, p. 3.

orașului Iași, astfel că nici capitala nu putea să fie mai prejos. Numai că nu toți erau de acord cu suma de 1 000 de lei, egală cu cea oferită de Iași, ci mai degrabă cu înjumătățirea ei sau chiar trimiterea unei adrese de felicitare către organizatorii de la Putna, dată fiind situația grea în care se afla capitala în acel moment cu lucrările de utilitate publică. În final, s-a acceptat ca orașul București să doneze 500 de lei, dar nu fără condiția ca suma să fie „strict de folosirea ei pentru urnă și epitaf și nu pentru manifestări netrebuincioase”¹¹. Pe lângă bani, G. A. Florescu se oferise voluntar să meargă la Putna pe cheltuiala sa, însă colegii din consiliu îi motivară necesitatea prezenței lui la ședințe.

Putem, așadar, schița câteva motive pentru care conservatorii români s-au ținut departe de eveniment, așa cum au făcut-o și prin intermediul presei și al administrației. Unul dintre acestea, amintit chiar de la început, a fost politica „împăciuitoare” la care guvernul Catargiu încerca să tindă, cel puțin în primele luni de la numirea sa. Stabilitatea internă trebuia să fie legată de cea externă, motiv pentru care o politică moderată ar fi fost de preferat, în dauna unei posibile intervenții din partea imperiilor vecine, lucru ce ar fi dat posibilitatea unor complicații greu de apreciat pentru statutul juridic al statului român. De altfel, conservatorii erau recunoscuți pentru politica lor prudentă, moderată, mai ales prin recursul la diplomație ca fiind principalul instrument prin care se putea susține cauza română. Au fost însă și momente în care diplomația nu a fost suficientă pentru conservatori, atunci când acțiunea aceluiași Boerescu își propunea să proclame independența. Dar, mai mult decât atât, credem că atitudinea față de evenimentul din Bucovina stă într-o mare măsură în obiectivele stabilite de politică externă, ele putând fi împărțite în funcție de interesele urmărite. Trebuie avut în vedere și omul politic numit în calitate de ministru de externe. Gheorghe Costaforu, cunoscut pentru opțiunile sale privind apropierea de Austro-Ungaria, acceptase numirea sa în martie 1871. Atât el, cât și Boerescu împărtășeau aceleași viziuni și ambii fuseseră trimiși la Petersburg, cu misiunea specială de a obține recunoașterea principelui Carol de către țar. Îi legau și cariera juridică la Universitatea din București, dar și opțiunile politice. Costaforu își dezvăluise intenția de a coordona o politică de apropiere de Austro-Ungaria, așa cum se crede că ar fi dorit chiar și Lascăr Catargiu și principele Carol, susținut pe plan publicistic de periodicul lui Boerescu. Politic, interesul acestei apropieri motiva dorința României de a se baza pe sprijinul monarhiei bicefale, în momentul în care statul ar fi pretins deplina suveranitate în dauna Imperiului Otoman. Iar Costaforu și Boerescu nu se vor sfi să declare, prin paginile aceluiași ziar, intenția ca întreaga politică românească să se bazeze pe Austro-Ungaria și Germania, „ajunse la o poziție decisivă în raporturile internaționale”¹².

¹¹ Idem, anul IV, nr. 179, 14 august 1871, p. 3.

¹² Apostol Stan, *Independența României. Detașarea de piața otomană și reatașarea de Europa*, București, Editura Albatros, 1998, p. 198.

Pe plan economic, schimburile comerciale între România și Austro-Ungaria au constituit un motiv în plus pentru care trebuiau strânse aceste legături. Deși legăturile cu Imperiul Otoman presupuneau orientarea comerțului către Constantinopol, în acești ani, schimburile comerciale semnificative între statul român și imperiul de la vest impuneau o reglementare în acest scop. Primele discuții au avut loc chiar în vara anului 1871, între P. P. Carp și reprezentanții austro-ungari, atunci când s-a avansat ideea încheierii unor acorduri comerciale, lucru definitivat abia în 1875, prin cunoscuta convenție comercială. Cel care a mediat această convenție a fost tocmai Costaforu, trimis încă din 1873 în postura de agent diplomatic la Viena, locul său la șefia ministerului fiind luat de Boerescu¹³.

Așadar, erau mai mult decât evidente intențiile conservatorilor de a se baza pe sprijinul unor puteri precum Germania și Austro-Ungaria, decât pe cel al Franței, decăzută în urma războiului. De Anglia nici nu putea fi vorba, iar Rusia încă menținea o atitudine neutră față de cerințele românești de independență. Dar, așa cum observa Ion Strat, agentul diplomatic al României la Constantinopol, cele două imperii centrale susțineau cauza română atât timp cât nu se intersectau cu propriile interese și le puteau pune în dificultate. Este cazul celebrei afaceri Stroussberg, pe care guvernul conservator a moștenit-o și ale cărei complicații s-au resimțit în întreaga perioadă a guvernării, dar mai ales în primii ani¹⁴. Încordarea relațiilor cu Germania, în vara anului 1871, nu a însemnat decât o altă dificultate în care statul român se afla în relația puterile garante. Doar o diplomație abilă, așa cum s-a și întâmplat, avea să rezolve diferendele în care se aflau cele două state, mai ales că, tot în acest an, avuseseră loc și câteva discuții în privința Chestiunii Dunării¹⁵, iar România privea cu îngrijorare la pretențiile austro-ungare în această zonă.

Nu în ultimul rând, un alt aspect important, de care guvernul conservator era direct interesat, l-a constituit joncțiunea căilor ferate cu Austro-Ungaria. În 1870, perspectivele relațiilor de frontieră între Austro-Ungaria și România erau deschise. Asta, după ce în urmă cu un an joncțiunea căilor ferate pe la Suceava devenise funcțională. Însă, ideea unor legături suplimentare era dorită de ambele părți. Divergențele au apărut în privința amplasării căilor ferate. Pentru că politica „faptului împlinit” nu funcționa prin continuarea construcțiilor de cale ferată în locurile dorite de cele două state, în 1871 (30 martie) s-a făcut un prim compromis prin semnarea unei convenții privitoare la joncțiunea căilor ferate, ce presupunea „realizarea de studii tehnice pentru alegerea traseelor de joncțiune peste Carpați”¹⁶.

¹³ Idem, *Vasile Boerescu*, București, Editura Științifică, 1974, p. 90.

¹⁴ Laura Giura, „Otto von Bismarck și românii”, în „*Annales Universitatis Apulensis*”. series Historica, nr. 2–3, 1998–1999, p. 165.

¹⁵ Constantin Ardeleanu, *Evoluția intereselor britanice față de gurile Dunării în perioada dintre Congresul de Pace de la Paris (1856) și Conferința de la Londra (1871)*, https://www.academia.edu/5370577/Evolu%C5%A3ia_intereselor_britanice_fa%C5%A3%C4%83 (5 octombrie 2021).

¹⁶ Toader Popescu, *Proiectul feroviar românesc (1842–1916)*, București, Editura Simetria, 2014, p. 54.

În baza acestei convenții, deși neratificată de legislativul român, executivul român a venit, în 1872, cu o propunere de joncțiune a căilor ferate prin locurile dorite de partea română. După mai multe tergiversări și acorduri, joncțiunea căilor ferate a fost realizată conform dorințelor ambelor state abia în 1874.

În final, însăși natura acestor legături dintre România și Austro-Ungaria era deficitară din perspectiva reprezentării României la Viena. Până la 1878, România a trimis doar agenți diplomatici în capitalele europene, din cauza statutului juridic internațional pe care îl avea. Mai mult decât atât, agentul diplomatic de la Viena trebuia să reprezinte țara pe lângă alte două puteri. Primul, numit în primăvara lui 1871, a fost P. P. Carp, trimis la Viena, Berlin și Petersburg. Eforturile în direcția înființării unor agenții diplomatice separate va da roade în mai 1872, când la Berlin era înființată o reprezentanță diplomatică, al cărui agent diplomatic era acreditat și pe lângă curtea Rusiei¹⁷. Este evidentă importanța pe care o primește agenția diplomatică de la Viena, care se bucura de acum de întâietate în structura diplomatică românească. La același nivel al reprezentării de care România dorea să se bucure, a fost și invitația adresată României de la Viena pentru a participa, în 1873, la Expoziția Universală. Intenția statului român de a fi prezent separat de Imperiul Otoman la Viena constituia o bună acțiune de susținere a statutului internațional pe care România și-l atribuia. Iar pregătirile pentru această expoziție vor începe chiar din toamna lui 1871¹⁸.

Așa cum am observat, aproape întreaga politică externă era rezervată unor interese imediate și îndepărtate, din care nu lipsea Austro-Ungaria. Atitudinea față de vecinul de la vest nu putea să fie decât una reprezentată de o diplomatie moderată, menită în același timp de obține și maximul de avantaje din programul impus de către cabinetul conservator. O parte din acest plan a avut câștig de cauză, așa cum am văzut, prin convenția de joncțiune, semnarea convenției comerciale sau încercarea de a obține un aliat împotriva pretențiilor unor state precum Germania, deși acest ultim aspect a cunoscut diferite prefaceri. Pusă față în față cu o manifestare de anvergura celei de la Putna din 1871, devine evident faptul că neparticiparea executivului român la manifestări a constituit mai mult o strategie, decât o rea voință.

¹⁷ Nicolae Adăniloaie, „Înființarea reprezentărilor diplomatice ale României la Berlin”, în *Reprezentanțele diplomatice ale României (1859–1917)*, vol. I, București, Editura Politică, 1967, p. 223.

¹⁸ Vasile Netea, „Înființarea reprezentărilor diplomatice ale României la Viena”, în *Reprezentanțele diplomatice ale României (1859–1917)*, vol. I, București, Editura Politică, p. 174.